

Pálfalvi Lajos

AZ IFJÚ GOMBROWICZ GYÖTRELMEI*

„Milyen kár, hogy nem vadásztál többet!” – mondta Witold Gombrowicz sógornője, amikor meghallgatott egy részletet a másodéves joghallgató szörnyű és szégyenletes regényéből. A mű egy könyvelőről szólt. Nem maradt ránk, rövid életét annak köszönhetette, hogy egészségügyi okokból vakációzó szerzőjének elege lett a társadalom tudományos leírásából, Léon Bourgeois szociológiájából, s ehelyett inkább tett egy korai, sikertelen kísérletet arra, hogy íróvá váljon. Idősebb bátyja, Janusz „szörnyűségnek” nevezte, és megpróbálta elhárítani a családot fenyegető katasztrófát: „Dobd ki, mert szégyent hoz rád, és ne mondd senkinek, hogy ilyesmire adtad a fejed, a jövőben pedig mindenképpen foglalkozz valami mással.” Ekkor még hatott a fenyegetés, és elodázta a pályakezdést az a tudat, hogy az *ilyen* írás csakis kompromittáló lehet. Gombrowicz elégette a kéziratot, és visszatért a szociológiához. A beavatás elmaradt.

De egyáltalán miért szánta rá magát erre a kísérletre? Három és fél évtizeddel később, amikor argentinai emigrációja már a vége felé közeledett, részletesen leírta a körülményeket a Szabad Európa Rádiónak készült LENGYELORSZÁGI EMLÉKEIM című sorozatában. Beteg volt, fájt a tüdeje, éjszaka belázasodott, ezért az anyja falura küldte. Nemrég nősült a legnagyobb fia, Janusz, a feleségének pedig volt egy birtoka, Potoczek. Erdőben épült a ház, több kilométer hosszú tavak közelében. Ritkán járt erre a házaspár. Gombrowicz egyedül volt a téli erdőben – leszámítva a szakácsot, Bolek lakájt és a konyhalányokat –, és lassan úrrá lett rajta a legtitokzatosabb melankólia. Az erdőben „*semmi sem zavarta az alkonyatot*”, az „*éjszaka ott tényleg éjszaka, minden örületével, a kétségbeesetten vonító kutyákkal együtt*”. A személyzettel való rituális érintkezés tölti ki a napokat, délután kétszövű puskával indul vadászni. Aztán egyre kétségbeesettebben próbál szabadulni ebből a monotóniából, s mivel más kiutat nem talál, belekezd az említett regénybe:

„Különös munka volt – mérgező. Egy kezdő írónak minden nehezen megy [...]. Írás közben levegőért kapkodtam, nyögtem az állandó erőlködéstől, mert föl akartam kapaszkodni a prózám-mal a művészet magaslataira, ahol már vibráló és csillogó a szöveg. Keményebben dolgoztam, mint a kocsis vagy a szakács, ettől tisztta lett a lelkiismeretem, a legfurcsább mégis az, hogy ez a munka mintha valahogy gyanús, hazug lett volna, s bár tényleg nehéz volt és megerőltető, nem kellett tiszteletet... akkor éreztem először azt a szégyent, amely minden művészi munka velejárója, különösen akkor, ha a mű nem kelendő, és a szerző még nem harcolt ki elismerést.”

A jelenet sok mindent elárul az ifjú Gombrowicz gyötrelmeiről: a betegeskedő úrfi a család tulajdonában lévő, idillikus erdei lakban keres gyógyulást, miközben kényelméről szolgálk gondoskodnak. Nincs valódi interakció, valódi kommunikáció, csak az ősi feudális szerepekhez illő rituálé. Az abszurd koreográfia az elviselhetetlenségig fokozza az egzisztenciális kételyeket és félelmeket. Az egyetlen terápia az önreflexió (odahaza is inkább csak sétálgatott a réten, elhanyagolva a nyúl vadászatot), ebből nagy nehezen születik egy mű, amelyet azonnal elutasítanak a családtagok valamiféle ar-

* Részlet egy készülő monográfiából.

chaikus nemesi becsületkódex nevében. A kései szarmata ideált állítják szembe az alkotás gyötrelmeivel.

Még ha egy tüdőbajos dekadens került volna szarmata környezetbe... A hétköznapi emberek számára megfejthetetlen, kifinomult szellemi arisztokratizmus talán még felfogható lenne a nemesi dominancia szublimált formájaként. De ez a regény egy könyvelőről szól, és a szerző később sem tud szabadulni attól a rögeszméjétől, hogy szakácsnőknek és taxisofőröknek szóló otromba regényt írjon.

Hiába égeti el, a pályakezdshez vezető végzetes mutáció nem ér véget, mint ahogy a rémképektől sem szabadulhat a téli erdőben. Az egyikről maradt is ránk egy késői leírás – éppen olyan, mint egy szégyenletesen rossz regény elhibázott jelenete. Egy éjszaka arra ébredt, hogy valami terhet érez a lábán. Alighanem bejött a kutya a konyhából, és rátelepedett az ágyára. Lerugdosta, és régi lengyel szokás szerint az orosz „pasol” igével tessékelt ki, bár nem látta a sötétben. Aztán „szörnyű gyanúja támadt”, hátha nem is kutya volt, hanem egy „százszor borzalmasabb teremtmény”. Rettegést kelt benne a freudi „kísérteties” (lelke volt e gonosz, nem emberi lénynek), hajnalig virraszt, de a nappal sem oszlatja el a homályt. Napokat, éjszakákat töltött „egy szörnyű beavatás küszöbén, de nem tudta félrehúzni a függönyt”.

Aztán megtalálta a magyarázatot, egy gyerekkori történetet élt újra. A sandomierzi püspök mesélte Gombrowicz szüleinek, hogy pappá szentelése előtt, éjszaka mintha egy kutya telepedett volna a lábára. Bár nagyon nehéz volt, lerugdosta az ágyról. Ekkor fémesen csendült, és a leendő püspök félméteres emberalakot pillantott meg. Rákiáltott – „minden lélek dicséri az Urat” –, mire eltűnt a szekrény alatt. Később kiderült, hogy azon a helyen kiégett a padló. Kimenekült a szobából, s bár fagyott, a szabad ég alatt éjszakázott.

Szóval csak a félig elfelejtett történet miatt sejtett „ördögi esszenciát” a kutyában. Mégis nagy jelentőséget tulajdonít az esetnek: „*azok a baljós titok árnyékában átélt napok vezettek el a lélek korábban ismeretlen tájaira, ahová nem egykönnyen jutottam volna el a kitaposott úton. Szembesítettek a Titokkal, a Maszkkal, megmutatták a rejtett jelentések hatalmas erejét, kiszakítottak a hétköznapiokba való szokványos belehelyezkedésből, hogy beletaszítsanak a pártoszba, a világban kialakult tényleges helyzetünk drámájába. Ezek az álomképszerű felismerések tárták fel előttem azt a szibillai, lenyűgöző nyelvet, amelyet később nemegyszer próbáltam megszólaltatni műveimben*”.

Az írás biztonságos és érdektelen módját már 1920-ban, gimnazistakorában kipróbálta. Ifjabbik bátyja, Jerzy már jó ideje dolgozott a családi levéltár rendbetételén, és tanulmányozni kezdte a család múltját. Gombrowiczot arra ösztönzi az utánzási vágy és a serdülőkori sznobizmus, hogy megírja első művét, az ILLUSTRISSIMAE FAMILIAE GOMBROWICZI című monográfiát, melynek csak az eleje maradt ránk. A családi levéltár ezer dokumentumát viszont Jerzy Gombrowicz halála óta Varsóban őrzik, a teljes anyag feldolgozása még várat magára, de a XVIII–XIX. századi anyag már megtekinthető (a legrégebbi iratok cirill betűsek, a XVI. század közepéről valók, a Litván Nagyfejedelemségben használatos ófehérorosz nyelven íródtak).

A litvániai ős-Gombrowiczokat Gombrysnak hívták, Andrzej Szymkowicz-Gombry a legrégebbi családtag, akit sikerült azonosítani. E „hoszpodári bojárrok” családi fészke évszázadokon át Livóniában, Remigola közelében volt. 1690 körül Lenogiry tulajdonosa Michał Gombrowicz, a másik birtok, Mingajlów ura pedig Władysław Gombrowicz volt. Bár a kései utód buzgón kutatta a nevesebb családokhoz vezető rokoni szálat, feljegyezte, milyen hivatalt töltöttek be az ősök (Rajecka szépanyja famíliájában

volt egy várnagy), be kellett látnia, hogy járási szintnél följebb nem nagyon jutottak, a legnevesebb arisztokraták kliensei közé tartoztak. A családtörténet számunka csak akkor kezd érdekes lenni, amikor eljutunk a XIX. század második feléig, az író nagyapjáiig, Onufry Gombrowiczig.

Az utolsó litvániai Gombrowicz udvarházában lengyel felkelői hagyományokat ápoltak, szívesen látták a cárizmus ellenségeit, a földbirtokosok nagy részétől eltérően halani sem akartak semmiféle kompromisszumról. 1863 januárjában tört ki a felkelés Varsóban, a vilnai kormányzó válaszul letartóztatta a leghazafiasabb földbirtokosokat, köztük Onufry Gombrowiczot. Néhány hónapot a dűnaburgi várban töltött, majd a tambovi kormányzóságba száműzték, ahol titkári teendőket látott el egy hivatalban. Négy évvel később született meg az ítélet. Mivel bűnösnek találták a felkelés előkészítésében, két évet adtak neki arra, hogy eladja birtokait és örökre elhagyja a Litván Nagyfejedelemség területét (a vagyonekobbzás lett volna a rosszabb változat). E kiűzetéssel zárult a litvániai ős-Gombrowiczok fél évezredes története, amely tökéletesen beleillik a lengyel romantikus mitológiába. A régi Lengyelország hősi halált hal a lengyelek poklában, Szibériában, halál utáni élete, Lengyelország középső részén, groteszk módon modernizálódva már nélkülözi a folytonosságot, az autentikus vonásokat, ez már csak paródia.

Néhány anekdotából következtethetünk arra, hogyan élte át a szibériai száműzetésnél nyilván összehasonlíthatatlanul borzalmasabb áttelepülést Witold Gombrowicz nagyapja. Először a rokonok adtak menedéket Suwałki környékén – ott született 1868-ban a száműzött egyetlen fia, Jan Onufry Gombrowicz. Rövid időt Varsóban töltöttek, majd 1871-ben vettek egy birtokot a sandomierzi vajdaság nyugati részén, Jakubowicét. A nagy térségekhez és a litvániai őserdőkhez szokott földbirtokos klausztrofóbiával küszködik, olyan szűkösnek talál mindent, hogy még a vadászattal is felhagy, „nehogy véletlenül lepuffantsa az egyik szomszédját a saját földjén”. Amikor férjhez adta a lányát, a jakubowicei udvarházat nem találta méltónak a nagy eseményhez, ezért Varsóban, a Hotel Europejskiben tartották a lakodalmat. Könnyeivel küszködve mondta a feleségének: Ki gondolta volna, hogy egy kocsmában kell férjhez adnom a lányomat?!

Anyai ágon egészen Merész Boleszló öccséig, Ścibor hercegig vezetnek a szájak. A családi hagyomány szerint a Kotkowski család nemességét egy Sławoj nevű, két méter magas lovag szerezte a XI. században. Azzal érdemelte ki, hogy vitézül harcolt a tatárok ellen. A hőstettet néhány évszázaddal később Bécs alatt, Sobieski seregében ismételte meg Stefan Ścibor-Kotkowski huszárkapitány.

A Kotkowski család már korábban megpróbálkozott a gazdálkodás modernizációjával (a száműzött Gombrowicz házaspár nem is örült annak, hogy „iparosodott” családból nőszül a fiuk, amely „túl gyorsan szerezte a vagyonát”). Mint minden hasonló családnak, nekik is szembe kellett nézniük azzal, hogy a hagyományokhoz való feltétlen ragaszkodás csőddel fenyeget, ha viszont fölzárkóznak a technikai civilizációhoz, elveszítik identitásukat. Itt mindkét stratégiára találunk példát. Mintha a modernizáció egyáltalán nem zárta volna ki a degenerálódást. Marceli Kotkowski még a külföldi fürdőhelyekre is csak a saját lovaival utazott, nem volt hajlandó vonatra szállni, sőt azt is elintézte Szentpéterváron, hogy kerülje el a vasút bodzechówi birtokát – tönkre is ment a kohója. Radomba pedig egy hordó vizet vitt magával, mert az ottani nem ízlett neki.

De igazából attól lettek egyre különösebbek, hogy nem akartak osztozni a vagyonon, ezért leginkább egymás között házasodtak. Nem volt ritka az ideg- és elmebaj, ezért kínozza az a rögeszme Witold Gombrowiczot, hogy terheltséget örökölt anyjától.

A TESTAMENTUM szűkszavú családtörténeti összefoglalójában erre is kitér: „*rettenetesen féltem, ha elmentem a nagymamámhoz, falura; nagy, földszintes házát két részre osztották, az egyikben a nagymamám lakott, a másikban a fia, anyám fivére, gyógyíthatatlan elmebeteg. Az üres szobákat járta éjszaka, különös monológgal igyekezett elnémítani félelmét, ami elképesztő gajdászásba csapott át, s rendszerint embertelen üvöltésben tetőzött; így ment egész éjszaka, magamba szívtam az örületet*”.

Nemcsak ez magyarázza, hogy az ifjonti sznobériától motivált családtörténeti kutatások egyoldalúak voltak. Gombrowicz egyik kiváló értelmezője szerint „*amikor Jan Gombrowicz feleségül vette Antonina Kotkowskát, mintegy megismételte azt a történelmi házasságot, amelyet Lengyelország kötött a XIV. század végén a Litván Nagyfejedelemmel [...], ezzel vette kezdetét az az új történelmi elbeszélés, amely olyan jól illik a nemesi ideológiához*”. Ez volt a lengyeliség toposza a barokk, a romantika és a modernizmus korában: Pasek memoárjában, Mickiewicz PAN TADEUSZ-ában és Sienkiewicz TRILÓGIÁ-jában. De a két ellentétes világ között a dicső történelmi analógiák sem teremthettek harmóniát (hasonló állapotokat ír le Gombrowicz az egyik legkorábbi közölhetőnek talált művében, a STEFAN CZARNIECKI EMLÉKIRATAI című elbeszélésében). A kétféle értékrend 1905-ben ütközik a leggroteszkebb formában, amikor Jan Gombrowicz – a patrióta hagyományok örököse és a cári hatalom ellensége – elveihez híven támogatja az apósától örökölt, amúgy általa vezetett üzemekben sztrájkoló munkásokat. Szocialistákkal együtt ítélik el, néhány hónapot a radomi börtönben tölt.

Ami a szülőket illeti, nemcsak a kétféle karakter ütközött. A rendszerető, kötelességtudó apa tökéletesen azonosul polgárosodó nemesi, hazafias és családfői szerepével, az anya „*nagy fantáziával megáldott, lusta, élehetetlen, ideges nő*”, aki képtelen olyanok látni magát, amilyen. Gombrowicz mindkét mentalitást a sajátjának érzi – „*művészi adottságaimat anyámtól, józan eszemet, nyugalمامat, fegyelmemet apámtól örököltem*” –, de említett novellájában a tisztcsaládi élet látszata mögött rejlő iszonyú főbiákat ír le: „*a kiváló, nemes faj géniuszáét*” sugárzó apa „*mint a leprást, kerülte anyám érintését*”. Az életrajzi kód egyszerű alkalmazását az akadályozza, hogy itt másfajta mésalliance-szal van dolgunk: az arisztokratikus apa zsidó nőt vesz feleségül, akit aztán az asszimilációs paktum szellemében utasít el (végigcsináltatja vele a keresztény-patrióta rituálét, de nem találja méltónak a szerepre). Az undort katasztrofális genetikai fantazmák fokozzák az elviselhetetlenségig, attól fél, hogy a fia valamiféle „*belső pogromot*” hajít végre magában, ha öntudatra ébred. Witold Gombrowicz anyjának nem lehetett kellemes olvasmány.

De térjünk vissza a fikcióból a családtörténethez. Négy gyerek született a házasságból: Janusz (1894), Jerzy (1895), Irena (1899) és Witold (1904). A három fivér kialakította a maga belső kommunikációs stílusát, ironikusan kétségbe vonták a szülők értékrendjét, provokatívan kigúnyolták anyjuk patetikus retorikáját. Számukra már nem voltak természetesek a feudális szerepek, nem is élhették le az életüket abban a társadalmi közegben, amelybe beleszülettek. Pedig látszólag mindent elkövettek annak érdekében, hogy ha megváltozott formában is, de folytassák ezt a hagyományt.

Az apa szerepe Januszhoz állt a legközelebb, afféle modern földbirtokos lett belőle, agráregyetemen tanult, sikeresen gazdálkodott egészen 1943-ig. Aztán Varsóba kellett menekülnie családostul, mert zaklatták a környékbeli fegyveres bandák. Egyedül neki volt üzleti érzéke, amíg lehetett, megmentette a családot a lecsúszástól. Bár időnként kioktatta kisebbik öccsét, valójában atyai jóindulattal bánt vele, kapcsolatukból hiányzott a konkurencia. Igen olvasott volt, megrendelte a könyvkiadók újdonságait.

Witold Gombrowicz vele vitakozott a kortárs irodalomról és filozófiáról, de még a relativitáselméletről is. Bámulatós humorérzéke volt, vonzódott az abszurdhoz.

Még valamiben követte az apját: ugyanabból a családból nőszült, vagyis az anyjából. Nagy botrány tört ki, amikor 1922-ben feleségül vette unokatestvérét, Franciszka Kotkowskát, aki már túl volt egy házasságon, született is egy lánya, Stanisława. Aztán tíz-egynéhány év múlva következett az újabb botrány: Janusz Gombrowicz otthagya a feleségét, és a mostohalányával élt együtt.

A háború után már nem volt visszatérés abba a világba. Túlélte a mauthauseni koncentrációs tábort, aztán pár hónapot ült a kommunista Lengyelországban, miután följelentette egy volt „jobbágya”, aki azzal vádolta, hogy kollaborált a németekkel, és sanyargatta a parasztokat. Bár a fellebbezés után kiderült, hogy ártatlan, megmaradt osztályidegennek, nem kapott állást. Valutával és arannyal üzletelt a feketepiacon – stílusosan, méltósággal viselte a szegénységet és a betegséget.

Az ötvenes évek első felében Witold Gombrowicz ritkán és szűkszavúan írt neki Argentínából, nehogy bajt hozzon rá a külföldi kapcsolat. Aztán 1956 után élénk levelezésbe kezdtek, s amikor egyes művek már Lengyelországban is megjelentek, Janusz Gombrowicz intézte a kiadói ügyeket. Változott a szereposztás: most a legkisebb testvér támogatta a családot (nem csak a hazai honoráriumot fordította erre a célra). Csak egyetlenegyszer, 1960-ban tért vissza az egyik levelében arra a régi esetre, amikor Janusz bátyja egykori unokatestvére, akkori felesége és leendő anyósa erdei házában eltanácsolta az írói pályától: „*A régi időkben épp eleget neveltél szerencsétlen művészhajlamaimon és általában az irodalmárokon, emlékszem azokra a potoczeki vitákra. [...] De jót tett nekem, hogy Jurekkel együtt földbirtokos nemesi stílusban lekezeltek az irodalmat, mert így legalább nem lettem magába zárkózó széplélek.*”

A kilenc évvel idősebb Jerzy már közelebb állt hozzá, sőt példakép volt, akit nagyon jól lehetett utánozni, például a családtörténeti kutatásokban. Ő a nemesi hagyományok problémátlan folytatását választotta – „*először mint tiszt, bon vivant, szélhámos, aztán mint letelepedett földbirtokos*”. Gombrowicz sokat időzött bátyja wsolai birtokán (ehhez köthetők a FERDYDURKE megfelelő részei), ahol hatalmas társasági élet folyt, szívesen találkoztak nála a környékbeli földbirtokosok nagy mulatságokon és vadászatokon. Mivel ezt nem ellensúlyozta megfontolt gazdálkodás, az adósság egyre nőtt, így akkor is elűszott volna a birtok, ha nem jön a háború után az államosítás. Érdekes módon az új rendszerben ilyen mentalitással jobban feltalálta magát, mint bárki más a családban.

Jerzy Gombrowicz valószínűleg azzal segítette öccsét – akaratán kívül – írói öntudatra ébredésében, hogy minden más utat lezárt előtte (illetve, mint nem régóta tudhatjuk, ezt is lezárta volna, de ez már nem állt módjában, maga köré képzelt olvasóközönsége nem reagált érzékelhető hálával a jó bemondásokra). Ő volt a családtörténet és a heraldika szakértője, a becsületbeli ügyek döntőbírája, bravúros sakkpartik győztese. Imponált, de nem viszonozta a csodálatot. Mint egy rosszindulatú vetélytárs, szívesen járatta le az öccsét.

Nem hanyagolta el hazafias kötelességeit, harcolt a lengyel–bolsevik háborúban, majd tartalékos tisztként szívesen mulatozott egykori ezredtársaival. Értette a tréfát, de ennél is többre vágyott. A hadapródiskolát elvégezte, a jogot nem. A felesége, Aleksandra Pruszkówna birtokán éltek, Witold Gombrowicz itt írta a FERDYDURKE nagy részét – éjszaka, mert nappal teniszezett (mint Jerzy úr cselédsége megfogalmazta, lop-ta a napot). „Teás”-nak csúfolták. Amikor fél évszázaddal később Joanna Siedlecka az utolsó élő szemtanúkat faggatta, emlékeznek-e még valamire az író fiatalokorából, az egykori lakájnak leesett az álla: hát miatta jött ide, nem Jerzy főhadnagy úr érdekli?

1939 szeptemberében megint Lengyelországot védte, ezúttal kevesebb sikerrel. A visszavonuló csapatokkal ő is kijutott Romániába, ott töltötte a háborút. Miután visszatért Lengyelországba, nem kapott állandó munkát, ettől függetlenül elég jól alkalmazkodott az új helyzethez. Magánórákat adott, cikkeket írt a helyi sajtóba és a katolikus lapokba. Az ötvenes években látta valaki, amint egy radomi munkásgyűlésen szónokol: „*Most is nagyon szépen beszélt. Hogy a háború előtt rossz volt, mert az arisztokrácia, a földbirtokosok meg a burzsoák kizsákmányolták a dolgozó népet. Most viszont dolgoznunk kell minden erőnkől, hogy gyarapítsuk a szocialista javakat.*”

Ekkor már nagyobb társaságot kötött le a radomi presszóokban a vadászkabátban anekdotázó idős úriember, aki nemcsak arcvonásaival, hanem a viselkedésével és a gesztusaival is öccsére emlékeztetett. Irodalmi klubot alapított, előadásokat tartott, színházi bemutatók és kiállításmegnyitók után ő vezette a vitát. A „*gondtalannak tűnő egykori ulánus*” vezette be a radomi ifjúságot a modern festészet, dráma és irodalom rejtelmeibe. Végül már állandó rovata volt a kielcei rádióban.

Mindez önmagában is elég lenne ahhoz, hogy megállapítsuk: a nagy vadász és nagy mesélő élete utolsó évtizedeiben kultúrjavakat terjesztő régi vágású úriemberként szerzte vissza társasági pozícióit. Aztán más is kiderült. A háború előtt cikkeket és novellákat közölt a *Kurier Warszawski*-ben, a kulcsfontosságú *Wiadomości Literacki*-ben és a radomi sajtóban. Romániai tartózkodása idején esszéket és elbeszéléseket adott ki a *Curentul* című lapban. A háború után írt három egyfelvonásost, ezeket be is mutatta a radomi színház. 1963-ban egy háromfelvonásos darabban szerepelt. Nyilván nem tudta elképzelni, hogy ne boldogulna olyasmivel, ami egyre jobban megy az öccsének. Pedig előbb-utóbb rá kellett döbennie erre, mert amikor Witold Gombrowicz híres lett, Janusz és Jerzy Gombrowicz is elolvasta a könyveit (előbb nem). A tanulság egyszerű: aki sosem kompromittálta magát az írással, mindig azonnali sikerre vágyott, alkalmazkodva a mindenkori konvenciókhoz, megmaradt járási-vajdasági szinten. Aki nem tudott megfelelni e szűkebb közeg elvárásainak, akin még a bátyja lakája is keresztülnézett, az univerzális érvényű felismerésekhez jutott az egymást követő kudarcok feletti reflexió útján.

A két fivér jelleme megközelíthető a nemesi kultúrára jellemző hagyományos férfiszerepek felől, de Irena (Rena) Gombrowicz személyiségét aligha érthetjük meg a szarmata amazonok viselkedéséből. Annál sokkal modernebb, intellektuálisabb és magányosabb volt. Bár az ifjú földbirtokosnők szervezetében tevékenykedett, távol álltak tőle az úri allűrök. Matematikát tanult, élete értelmét a társadalomért végzett jó-tékony tevékenységben találta meg, ezzel kapcsolatos nézeteit számos cikkben fejtet-
te ki. Az IFJÚ NEMZEDÉK ÉS A FEMINIZMUS című írása arról tanúskodik, hogy a legújabb irányzatokat is figyelemmel kísérte. Komolyan érdekelte a nőmozgalom, meghívta Varsóba az indiai nőszervezeteket vezető fiatal Indira Gandhit, s ez anyyira imponált az öccsének, hogy végignézte találkoójukat a Bristol Szállóban.

1932-ben ötszáz nemeskisasszony tevékenykedett a szervezetben, amely része volt az 1928-ban, XI. Pius pápa által alapított Katolikus Akciónak, a világi katolikusok nemzetközi szervezetének. Közös céljuk az volt, hogy megállítsák az ateizmus és a baloldali radikalizmus előretörését. 1936-tól publikált a *Verbum* című katolikus értelmiségi lapban, majd a hasonló nevű katolikus könyvesboltban talált munkát. Neveltetésének és alkatának köszönhetően egyáltalán nem hatottak rá a populista ideológiák, így az évtized végén már egyre inkább háttérbe húzódott a szervezetben.

A fiatal Gombrowiczra nemcsak a családtagok és a kasztbéliek hatottak erősen. Ezt az önreflexív, a helyzetét problematizáló, de nem ideologizáló alkatot erősen föl-kavar-

ta a kaszton kívüliekkel való érintkezés (ez a téma műveiben is igen gyakori). Nem problémátlan alá- és fölérendeltségi viszonyt, hanem végzetesen bonyolult interakciókat, veszélyes, véráldozatot kívánó rituálékat és talán kölcsönös kiszolgáltatottságot látott. A szülők még tökéletesen betöltötték uralkodói szerepüket, rajta már a tréning sem segített. Pedig elég korán kezdte.

Tízéves volt, amikor Janusz bátyja „gárdát” szervezett neki parasztyerekekből, hogy szokja a parancsolgatást. De nem sikerülhet ritualizálni a hatalmi viszonyokat, ha a szemlét tartó parancsnoktól megkérdezi a nevelőnője, nem fázik-e. Bár elvileg „vezér, úrfi, felsőbbrendű lény”, úri létének minden attribútuma nevetséges és szégyenletes. Több mint fél évszázaddal később, argentinai tapasztalatai birtokában így értelmezi ezeket a hatásokat: *„gyűlöltem a szalont, titokban a kredencet, a konyhát, az istállót, a béreslegényeket és a cselédlányokat imádtam – micsoda marxista voltam akkoriban –, és korán felébredt, háborúval, erőszakkal, katonanótákkal és verítékkal szított erotikus vonzalmaim odaláncoltak ezekhez a nehéz munkára termett piszkos testekhez. Az alsóbbrendű lett az ideálom egyszer s mindenkorra”*.

Ha marxista lett volna, micsoda dialektikával gazdagíthatta volna az eszmét! Tizenhat éves korában, útban Varsóba találkozott a vonaton egyik nagybátyjával, az idős bodzechówi földbirtokossal. Egymás mellett ültek az első osztályú fülkében, vadászatról beszélgettek. A nagybácsi kitűnő lövő volt, de már elhasználódtak az idegei, ezért felszólította az utasokat, hogy hagyják el a fülkét, mert terhére vannak. Mivel nem akartak mozdulni, kénytelen volt kibiztosított revolverrel fenyegetni őket – erre rögtön el is tűntek.

Gombrowicz ekkor értette meg, hogy a család egyik beszámíthatatlan tagjával van dolga, aki lövöldözni kezd, ha nem engedelmeskednek neki. Mindent el kell magyarázni a kalauznak, a nagybácsit pedig órák hosszat szóval kell tartani, amíg csak Varsóba nem érnek. Arról kezdett mesélni neki, hogy a legtöbb földbirtokos különc természetű, kiszámíthatatlanul viselkedik, és mindjárt magyarázattal is szolgált: az egyszerű emberek normálisabbak, mert természetesen élnek, értékeik a legegyszerűbb szükségleteken alapulnak. Mivel a földbirtokosnak a kenyér már nem érték, fontosabb neki *„a cigaretta, az elegancia, a családja vagy az agár... A szükségletek mesterkéltéséből következik a mesterkélts forma”*. Ez lenne „a szükségletek és értékek dialektikáján” alapuló magyarázat.

De a helyzet ennél azért valamivel mégis abszurdabb. Kihaltak bizonyos formák, amelyek *„nemrég még tele voltak étellel”*, mint az a *„rég, ünnepélyes és fenyegető becsület, a párbajsegédekkel, a cilinderekkel, a pisztolyokkal és a jegyzőkönyvekkel együtt”*. Ez a szklerózis Gombrowicz szerint kiöl minden élő tartalmat, marad a megmerevedett witkiewiczzi *„tisztá forma”*. Ez az állapot rengeteg veszélyt rejt magában. Gombrowicz leír egy esetet, amely hétköznapi analógiával szolgál meglehetősen elvontnak tűnő dramaturgiájához. 1936-ban vagy 1937-ben történt. Letűnt idők *„masztodonjai bóklásztak az új demokráciában”*, amikor új intézőt kerestek a birtokra. Jelentkező akadt bőven, az egyik beküldte a cseléddel nemesi címerrel ékesített névjegyét. Nem kapta meg az állást, nem rendelkezett megfelelő képzettséggel, ezért búcsúzóul vissza akarta kérni a névjegyét, nehogy gyalázat érje a rányomott címert (*„kidobják a szemébe vagy valami még rosszabbat művelnek vele”*). Nehezen kerül elő, de végül szerencsére megtalálják valahol. Csak egy lépés választott el a becsületbeli ügtyől.

A haza és az irodalom nagyjainak életében hamar eljön az a pillanat, amikor már a családon kívül is helyt kell állniuk. Már gyerekkorukban küzdeniük kell azért, hogy méltó

tő helyük legyen a kasztjukban, s jó esetben már ekkor megismerik azokat a hozzájuk hasonló kiválóságokat, akikkel majd véghezviszik felnőttkori hőstetteiket. De Varsóban nincs királyi udvar, nincs lengyel Carszkoje Szelo, az évszázadnál is hosszabb cári uralom alatt nehéz megtalálni azt az arénát, ahol a lengyel elit újratermelheti magát.

Aztán az 1905 utáni liberalizációval változott a helyzet, nyílt néhány lengyel iskola. A cári udvarban magas pozíciót betöltő Zygmunt Wielopolski alapította 1908-ban a Kosztkai Szent Szaniszlóról elnevezett katolikus magángimnáziumot. Itt tanultak a lendő földbirtokosok, értelmiségiek és a mágnásoknak nevezett arisztokraták: Potockik, Radziwiłlek, Wielopolskik és Platerek. Még az igazgatónak is imponáltak a diákok főúri címei.

A serdülőkorban lévő Gombrowicz személyiségét igencsak megterheli az előkelőbb születésűekkel való érintkezés. Öniróniával kezelt legendás sznobizmusa is nyilván ekkor alakult ki. Volt valami utánozhatatlan az iskolai arisztokrácia stílusában, amit az epigon Gombrowicz csak nem túl meggyőző „sportosságként” tudott megjeleníteni. Nagyon értettek a lovakhoz és a vadászathoz, szombaton néha egyenesen az iskolából mentek vadászni, puskával felszerelve, „*Európa legjobb cipészei*” keze alól kikerült fantasztikus csizmákban. A gimnázium után pedig Grudziadzbán, a lovassági hadapródiskolában folytatták tanulmányaikat.

Gombrowicz hozzájuk képest megbocsáthatatlanul „*átlagosnak, semmilyennek*” tartja magát, „*emelkedett szellemmel*” próbálja ellensúlyozni a klassziskülönbséget. Rögeszméjévé válik a „*mesterkéltég*” (és egész életén végigkíséri), azt magyarázza vele egyenrangú barátjának, hogy az ember mindig játszik, valamilyennek mutatja magát, esélye sincs arra, hogy kifejezze valódi egóját, hacsak nem lesz a legkiválóbb művészek egyike.

Az általánosítás egyre magasabb szintjén értelmezi a léthelyzetét meghatározó leg súlyosabb problémákat, így az olvasás talán még a terápiánál is többet jelent számára: sebészi beavatkozás, életmentő műtét. Bár a testvérei is igen műveltek voltak, Gombrowicz olvasási szenvedélye („*az egyetlen szenvedélye*”) nekik is feltűnt: „*hosszú órákat töltött a szobájában, könyvvel a kezében, a legrészesebben fekvve olvasott*”.

Néhány évig mintha szabályszerűen épülnének egymásra az olvasmányok. Gyerekkorát a kalandregények világában tölti, többek között Karl Mayt szereti. Akkorá dózist kap belőle, hogy később sem felejtí el, milyen fontos szerepet játszik az irodalom működésében a kalandok, az olvasó számára elérhetetlen egzotikum leírása. De hogyan élheti ki magát a cselekményes történetre vágyó mesélő, ha hiányzik belőle a naiv nevelői szándék, és a szórakoztatást sem látja problémátlannak? Mi más a kaland, mint a legstabilabb egók által derekasan túrt férfias próbatétel, a beavatáshoz vezető úton tornyosuló akadály? Gombrowicz novelláiban és regényeiben igen gyakoriak a kalandos történetekre jellemző fordulatok, de ezek nem vezetnek semmiféle hagyományos értelemben vett beavatáshoz, nem juthatunk el a hétköznapi életben „bölcességnek” tekintett felismerésekhez.

De térjünk vissza Gombrowicz ifjúkori olvasmányélményeire. Gimnazistakorában óriási hatással van rá „*a szó, a sacrum és a hatalom*” dramaturgiája, Shakespeare és a lengyel romantikus dráma. Hatáson itt valami nagyon egyszerű dolgot kell értenünk: Gombrowicz kívülről tudja Shakespeare történeteit, hosszú részeket szaval a drámákból, sőt ez az emelkedett dikció valamiféle korai nyelvi mimézisre ösztönzi, ezért meg is tud szólalni ezen a nyelven. Ezekből az ismeretekből és élményekből alakul ki valamiféle képe a drámáról. Királyi udvar, fentebb stíl. Ugyanolyan evidens, mint a történetmesélés gyerekkorban megismert konvenciói. Mint ahogy az is magától értetődő,

hogy a dráma impozáns építményét sem tartja fenn semmiféle transzcendens garancia. Csak a kiüresedett rituálé maradt ránk.

Gombrowicz ezt a műnemet is olvasmányaiból ismerte meg, ezek mögött nem keshetünk korai színházi élményeket. Ezen a téren később sem változott semmi: Gombrowicz egész életében olyan drámaíró maradt, akinek nincs szüksége a színházzal való együttműködésre. Még azt sem kísérte mindig figyelemmel, hogy az ő drámáival mit tudnak kezdeni a rendezők. A nagy lengyel romantikusok sem alkottak másképp, ők a távoli utókorra hagyták nemzeti drámáik bemutatását.

Magától Gombrowiczról tudjuk, hogy gimnazistakorában olvasott Montaigne-t, Rabelais-t, Pascalt és Goethét is, s már ekkor tanulmányozott olyan filozófusokat, mint Kant, Schopenhauer és Nietzsche. Azt sem hallgatja el – sőt hangsúlyozza –, hogy a legalacsonyabb rendű irodalmat, még a napilapokban megjelenő siralmas románcokat is nagy mennyiségben fogyasztotta. Vagyis már ekkor minden együtt volt, ami fontos az életműben: próza, dráma, filozófia és a mindvégig kísértő alantas műfajok, amelyekhez ugyanúgy vonzódott, és nem is tagadta meg magától az ilyen élvezeteket azokban a bizonyos elégetett regényekben és a mindvégig titokban tartott MEGSZÁLLOTTAK-ban.

A gimnázium készen kínálta az identitássémákat, iskolatársai zavartalanul azonosultak is ezekkel, de Gombrowicz képtelen volt erre, a legnagyobb bizalmatlansággal és távolságtartással figyelte ezt a folyamatot. Pedig itt mintha eltűnőben lett volna a tanárokat és a diákokat rendszerint elválasztó hatalmas mentalitásbeli különbség: Lengyelország rabsága a vége felé közeledett, a hazafias romantikus irodalom, akárcsak a hagyomány folytatójának tekintett Sienkiewicz és Żeromski életműve aktuálisabb lett, mint valaha – ráadásul olyan megfellebbezhetetlen tekintélyek kommentálták őket, mint Ignacy Chrzanowski és Juliusz Kleiner. A tanárokat és a diákokat is magával ragadta a hazafias lelkesedés, gyakran együtt harcoltak a függetlenségért.

Lengyelországban igen erős társadalmi kohéziót teremtett az idegen elnyomás. Az önvédelemre berendezkedett nemzet nagyon szigorú normákat ír elő az egyénnek, válsághelyzetekben pedig keményen számon is kéri ezeket. Ráadásul mindebben kulcsszerepet játszott az irodalom, hisz a legnagyobb romantikus költők adtak olyan tökéletes retorikai formát az erkölcsi maximalizmust, a feltétlen önfeláldozást követelő normáknak, hogy ezen a téren minden nem deviáns elem eleve abszurdnak lásson minden kételkedést. Így Gombrowicz azzal sem áltathatta magát, hogy ha a vadászatonok és a lovasságnál nem tud is helytállni, a kínálkozó írói szerepekben megvalósíthatja önmagát. Ilyen kényszerhelyzetben érlelődött benne az a felismerés, amelyet évtizedekkel később így fogalmazott meg: *„Az ember társadalmi lény, ezért aki gyorsan és simán beilleszkedik a környezetébe, az jó eredményeket ér el, nagyon jó képességei alakulnak ki... de nem fakadnak fel benne a legmélyebb energiák forrásai, s bármilyen hasznos is technikailag, valójában felszínes és korlátolt marad.”*

Ki mással ütközött volna Gombrowicz a gimnáziumban, mint az irodalomtanárával, Czesław Cieplińskivel, akinek hivatalból is azt kellett képviselnie, amivel nyilván egyébként is boldogan azonosult. Bár Gombrowicz írta a legjobb dolgozatokat, néha elképesztő, iskolában nehezen tűrhető kánonromboló gesztusokra ragadtatta magát. Azt írta Słowackiról, hogy *„tolvaj, meglopta Byront és Shakespeare-t, mert magától semmit sem tudott kitalálni”*. Gombrowicz így érvel a vitákban: a tanterv arra készíti őket, hogy Shakespeare és Goethe helyett a hozzájuk képest másodrangú lengyel klasszikusokra pazarolják az idejüket. Mire a tanár úr: *„Żeromskit és társait nemrég még üldözték, ha megszólaltak lengyelül az iskolában.”* A vita időnként a FERDYDURKÉ-re emlékeztető groteszk jelenetbe torkollott. A tanár a minisztériummal fenyegetőzött, Gombrowicz azt kérdezte, miért

kényszeríti hazugságra a diákokat, majd megszegyenítésképpen idézett néhány sort Ciepliński tanár úr verséből, melyben a holdfényben fürdő lucfenyők szépségét magasztalja.

Felfedezte ugyanis, hogy a tanára verselő is egyben, rábukkant MISZTÉRIUM és A TE VIRÁGAID című kötetekre. Becses zsákmány volt ez azoknak, akik nem áttalották kigúnyolni az átszellemült szépség közhelyes változatáért, a „gótikus templomért”, a boldogtalan szerelmesek „*lelki elragadtatásáért*” és a „*sápadt, tüdőbajos nőkért*” rajongó, sikertelenségében teljesen kiszolgáltatott költőt, akitől egyébként a rejtélyes borzalmak sem álltak távol, hisz megmontott apácákról is írt. Falusi idilljei a napsütésről, a méhekről és a virágokról szólnak. Csupa elrontott szépség, a legtisztább naiv camp, amiért annyira lelkesedett Gombrowicz. Nagyon jól ismerte ezt a minőséget, maga is izgalmas kísérleteket folytatott vele. Egyébként a tanár úr a legkevésbé sem volt korlátolt, bármennyire is megégette magát a költészettel. „*Majdnem zseniális*”-nak nevezte Gombrowiczot, és fényes írói pályát jósolt neki.

Bár Gombrowicz készített diákkorában alkalmi versikéket, gyakran láttak a barátai összegyűrt papírlapokat a szobájában, még hosszú idő telt el a pályakezdésig. Rá kellett jönnie arra, hogy az írással járó gyötrelme felüdülés a jogi tanulmányok és a gyakornoki munka unalmához képest. Minden jel szerint Párizsban dőlt el a sorsa. 1927-ben már ajánlatos lett volna elkezdni – apai javaslatra – az üzletemberi pályát, és a katonai szolgálat is elkerülhetetlennek látszott. Ebben a konstellációban tudta csak igazán értékelni azt a lehetőséget, hogy még folytathatja egy darabig jogi tanulmányait az Institut des Hautes Études Internationales hallgatójaként.

A nemes ifjú sok évszázados mintákat követve Párizsba utazik, hogy csiszolja modorát, európai műveltségét a szalonokban, ha pedig még nem adta fel írói terveit, ismerje meg a művészeti élet újdonságait. De Gombrowicz ezt a szerepet sem találja elviselhetőbbnek azoknál, amelyeket elutasított Lengyelországban. Egyetlen vizsgát sem tesz le, nem mutat érdeklődést a szalonok és a művészet iránt. Provokatíván azt mondja a barátainak, hogy Párizs „*fárasztotta és untatta*”, még a hatvanas évek elején is azt írja visszaemlékezéseiben, hogy „*nem néztem meg semmit, nem voltam kíváncsi semmire*”. Valami mégis történhetett, miközben egyedül vagy alkalmi ismerősökkel üldögélt a kávéházakban, mert a hazatérése után kezdett dolgozni azokon a novellákon, amelyekből néhány év alatt összeállt az első kötete.

1933 tavaszán jelent meg a SERDÜLŐKORI EMLÉKIRATOK, Gombrowicznak ekkor minden esélye megvolt arra, hogy hamarosan túllépjen a pályakezdés időszakán. De néhány évvel később Argentínában kezdődött minden előlről. Már várnánk a keservesen kiküzdött pozícióját elvesztő író panaszáradatát, ehelyett a következőket olvashatjuk a NAPLÓ-jában: „*Hála a Magasságosnak, amiért kihozott Lengyelországból, amikor már kicsit jobb pozícióba kerültem az irodalmi életben, és átdobott az amerikai földre, ebbe az idegen nyelvbe, a magányba, a névtelenség frissességébe, olyan országba, amely inkább bővelkedett teheneben, mint művészekben. A közöny jege olyan jól konzerválja a büszkeséget.*”

A háború után újabb pályakezdés következett: Gombrowicz 1951-ben mutatkozott be a lengyel emigránsirodalomban. Csak a pályája legvégén érezhette magát beérkezett írónak. A mellőzés és a meghatározatlanság évtizedei után a hatvanas években végre megtörtént az a fordulat, amelyhez már Lengyelországban is közel állt. Persze most már egész más szinten ért el sikereket. Örök pályakezdőből világirodalmi rangú író lett, hazai támogatás nélkül. Ezt pedig Párizsnak köszönhette, annak a városnak, amelynek annak idején sehogy sem akart behódolni a nyakas szarmata ifjú.

Cseke Ákos

K.

A KASTÉLY főhőse K.: névtelen és hazátlan, mindennapi férfi, hősnek alig mondható. Cingár alakja tűnik elének megható pózokban, események hosszú sora, kérdések, gondok, gesztusok. Amikor megérkezik abba a faluba, amely a Kastély vonzáskörébe tartozik, valósággal elvárja, hogy várják őt, hogy tudjanak érkezéséről, magától értetődőnek tekinti, hogy a falu felbolyduljon jelenléte miatt. Feladattal érkezik ugyanis, amely első pillantásra úgy tűnik, abból áll, hogy berendezkedjen a faluban, letelepedjen, asszonyt és munkát szerezzen magának, és megbecsülést a Kastély lakóitól. Feladatait K. meglepő gyorsasággal teljesíti. Éjszaka érkezik a faluba, de szinte már másnapra sikerül többé-kevésbé legitimálnia helyzetét, földmérőként munkához jut, menyasszonya lesz, segédei, ellenfelei és jóakarói. K.-nak azonban mindezen túl van még egy feladata. Ez a feladat nem abban áll, hogy még valamit meg kell szereznie vagy el kell intéznie, nem újabb elérendő célt helyez K. elé, hanem minden más feladat elé helyez egy olyan célt, amely, noha maga nehezen definiálható, mindent, ami nem ez a feladat, elhomályosít.

Kafka egészen világosan beavatja olvasóit K. életfeladattól ihletett lelkiállapotába, és több ponton is jelzi ennek a feladatnak a súlyát hőse életében. A KASTÉLY bevezetésének egyik variánsában például, amit Max Brod kihagyott a végleges változathoz – és amely a regény magyar kiadásából is hiányzik – a következő jelenetet olvashatjuk: K. megérkezik a falu szállodájába, ahol tiszta szoba fogadja. A szobát nézegetve gyanakodva kérdezi a fogadóst: várták-e őt, tudtak-e érkezéséről? A fogadós hevesen tagad. K. ragaszkodik sejtéséhez, majd méltatlankodva kifakad: „*Jó, tehát semmiről nem tudtál, akkor viszont én nem maradok itt.*” Az emeletről kiszól lent a kocsisnak, hogy ne pakoljanak ki, mert folytatják az utat, és elindul kifelé a szobából, amikor Elisabethbe ütközik, a szobalányba, aki így szól hozzá: „*Maradj itt, hisz vártunk rád, azért hallgattuk el ezt csak előled, mert ügyetlenek vagyunk a válaszadásban, és mert nem ismerjük a vágyaidat.*” A lány megjelenése, írja Kafka, felkavarta K.-t, szavai gyanúsak tetszetek előtte. Küldi a fogadóst, leül a lánnyal egy asztalhoz, és azt mondja neki: „*Elisabeth, jól figyelj arra, amit mondok. Nehéz feladat áll előttem, amire egész életemet feltettem. Boldog vagyok tőle, és senki részvételére nem vagyok rászorulva. De mivel ez minden, amim van, ez a feladat, mindent eltakarítok utamból, ami megvalósításában akadályt jelenthet. Tudd meg, én képes vagyok a kíméletlenséget az örületig fokozni.*”¹

K. céllal bíró, célratörő lény, akit egyrészt életfeladatának boldog tudata, másrészt természetes eltántoríthatatlanságának intenzitása tesz egyedülállóvá. Ez az egyedülállóság önmagában egyáltalán nem cél, erről szó sincs, helyesebb talán azt mondani, hogy K. saját eltántoríthatatlanságának az áldozata: élete talán nem, de léte és lényege bizonyosan abból az elzárkózásra való képtelenségből fakad, amit vélt vagy valós feladatához való viszonyában átél. Egy feladat ragadja el, és úgy érzi, nem lehet ember, amíg nincs meg a feladata, amíg saját létének titka el nem hívja őt. De miben áll pontosan K.-nak ez a feladata? Az élet értelmét keresi, mondanánk ma kissé leegyszerűsítve, és ezt sugallja a magyar fordítás is egy helyütt, ott, ahol K. az iskolában a kisfiúval beszél, és saját feladatára kívánja fölhasználni új ismeretségét. Érdekes azonban elolvasni az eredeti német szöveget, amelyben a kisfiúval történő beszélgetést vé-